

УДК 94 (477.43) "19":314.13

Яцюк В.Л. (м. Кам'янець-Подільський)

АГРАРНЕ ПЕРЕНАСЕЛЕННЯ НА ПОДІЛЛІ В СЕРЕДИНІ 20-Х РРКІВ ХХ СТ.

У статті на прикладі унікального регіону як Поділля розкривається проблема аграрного перенаселення, яке спричинило низку соціально-економічних проблем та було причиною політичних конфліктів.

Ключові слова: аграрне перенаселення, порівняльний метод, надлишок робочої сили, баланс праці, селянське господарство.

Проблеми аграрного перенаселення привертали увагу дослідників. За підрахунками П.Маслова в сільському господарстві в 1925 році були зайвими 43% працівників¹, а за даними Л.Е. Мінца, що провів спеціальне дослідження, лише 19,2%². Спеціалісти Держплану УРСР у 1926 році визначили лишки робочої сили в сільському господарстві України в розмірі 24,8%³. Головна причина такого різномалюся - довільне визначення робочого часу селянина. На думку В.В. Калініченка принципово невірно брати за основу підрахунок лишків робочого часу в селянському господарстві ту протяжність робочого дня, що на практиці застосовували селяни. Адже занадто довгий робочий день - це ненормальне явище, наслідок панування на селі ручної праці, і як наслідок низька її продуктивність. До того ж через сезонність сільськогосподарської праці влітку протяжність робочого дня довша, а взимку коротша. Звідси за підрахунками В.В. Калініченка, лишки робочого часу в селянському господарстві України склали 15,2%⁴. Разом з тим проблема аграрного перенаселення має відчутні регіональні особливості. Побіжно їх торкалися у своїх дослідженнях О.А.Мельничук, Р.В.Костенко, Л.С.Скотникова, О.О. Лойко, Б.К. Мигаль.⁵ Варто зазначити що всі дослідники підкреслювали, що аграрне перенаселення було найбільш гострим на Поділлі, проте не розкривали його особливостей та масштабів. Виходячи з цього автор статті поставила за мету проаналізувати трудовий баланс в сільському господарстві Поділля, виявити надлишок робочої сили, з'ясувати причини цих явищ, використавши публікації органів статистики 20-х років. У звіті Подільського Губземуправління за 1922-1923 роки зазначалося, що Поділля стоїть на першому місці по густоті населення - 97 душ на 1 кв. версту (від 87 у Тульчинському, до 109 у Кам'янецькому окр.) . Загальна кількість сільського населення складала - 3019 тисяч душ при площі 31,6т.кв.верст.⁶ За даними Подільської губерньської планової комісії у 1923 - 1924 році на 100 дес. посівів в середньому припадало 182 душі з коливанням по волостях від 150 до 300 душ⁷. При чому, більше 200 душ на 100 десятин посіву спостерігалося в 51 волості з 93, які були в складі Подільської губернії (Вінницький окр.-12, Могилівський-10,

Проскурівський-8, Кам'янецький-8, Тульчинський-6, Гайсинський-7 волостей)⁸. В працездатному віці на 100 десятин посівів припадало від 75 до 105 душ⁹. З метою виявлення надлишків робочої сили в сільському господарстві Подільської губернії органи статистики використовували три методи підрахунку.

Перший метод порівняльний. Він виходив з того, до 1914 року з Подільської губернії на промисли відправлялося 300 тисяч осіб працездатного віку. На думку статистиків ця кількість могла визначати надлишок робочої сили у 20-ті роки, оскільки населення Подільської губернії у 1924 році наближалось до дореволюційного. Але кількість вибувши під час імперіалістичної та громадянської війни (вбитих, евакуйованих) поглинає приріст населення Подільської губернії за ці роки. Такий підхід є не зовсім точним, оскільки через розруху, припинення після національно- демократичної революції міграції населення Поділля на вільні землі Далекого Сходу та Сибіру збільшилась кількість вільних робочих рук. В той же час збільшилась кількість вільної робочої сили за рахунок скорочення кількості винокурень і цукрових заводів. З 56 дореволюційних цукрозаводів працювало 24, 85, винокурень - 8¹⁰ Це скоротило зайнятість на 100 тис. осіб. Звідси, шляхом спостереження за робочою силою, яке використовувалося протягом 1914 - 1924 рр., статистичні органи визначили надлишок працівників у сільському господарстві Подільської губернії що складав 900 тис. душ, об'єднаних у 150 тисяч селянських господарств¹¹. Така методика підрахунків, на наш погляд була досить примітивною і мала чимало похибок. Звідси наведені данні надлишку робочої сили в сільському господарстві Подільської губернії є досить наближеними.

За другою методикою надлишок сільськогосподарського населення визначався за існуючою земельною забезпеченістю на одного їдця і тодішньою споживчою нормою. У 1923 - 1924 роках споживча норма у регіоні складала 1,2 десятин на одного їдця. Фактично ж на Поділлі на одного їдця припадало 0,75 дес¹². щоб довести забезпеченість землею на одного їдця до норми необхідно було вилучити 639 тис. душ, що складало 142,000 дворів, які мали у своєму складі 4-5 їдців¹³.

Третій метод обрахування надлишку робочої сили базувався на даних бюджетного обстеження 24-х селянських господарств, здійснених губернським статистичним бюро у 1923 році. Він базувався на таких розрахунках: на Поділлі на одну десятину угідь витрачалося на всі роботи, як всередині господарства та і за його межами протягом року 105 людино днів. За матеріалами Держплану УСРР у 20-х роках пересічна кількість робочих днів на

рік у селянському господарстві становила 288 днів. Решта днів року припадала на святкові, вихідні і непридатні для виконання робіт по господарству¹⁴. Помноживши ці дані на кількість селянських господарств окремих округів і виходячи при цьому з наявності площі земельних угідь і кількості дорослих чоловіків і жінок зайнятих у сільському господарстві губернське статистичне управління обрахувало таку кількість запасів праці на Поділлі¹⁵.

Кількість запасу праці на Поділлі

Таблиця 1

Назва округу	Використано робочих днів	Запас праці землероб, населення	використаної праці
Вінницький	47250	85800	45%
Гайсинський	36500	63778	43%
Кам'янець - Подільський	35120	73000	50%
Могилів - Подільський	35700	62684	49%
Проскурівський	40345	71500	43%
Тульчинський	37905	72644	43%
По губернії	246150	441406	46%

Таким чином, невикористана праця сільського населення в губернії в середньому складала 46%, ці дані значно розходилися з результатами комісії яка вивчала бюджет селянських господарств Поділля в 1910 році. Вона обрахувала, що на Поділлі може бути використано лише 25% запасів праці звідси невикористаний резерв балансу праці складав 75%¹⁶. Вийшовши на такі показники, комісія не врахувала зростання інтенсифікації сільського господарства краю, кількість населення зайнятого у промислах, кустарному виробництві тощо. Ось чому, на думку фахівців органів статистики бюджетні обстеження селянських господарств у 1923 році були більш точними і наближеними до реальної дійсності. Виходячи з неї було обраховано ступінь аграрного перенаселення у краї. Ввівши поправки на сезонність сільськогосподарської праці, тобто віднявши 50% невикористаної праці у зимовий час відсоток невикористаної праці зменшився до 30%. Перевівши цей показник на кількість душ отримуємо зайвих 450 тис. осіб працездатного населення, об'єднаного в 225,064 селянських господарств. Як бачимо, наведені методи обрахунку запасу праці у селянських господарствах Поділля набували значної розбіжності з попередніми підсумковими даними. Якщо у першому варіанті розмір аграрного перенаселення визначався 900 тис осіб, об'єднаних у 150 тис се-

лянських господарств, у другому відповідно 632 тис; 142 тис, у третьому 450 тис; 125 тис, Це різноголосся визнавали і тодішні фахівці статистики. У висновках Подільської губернської планової комісії зазначалося "що всі три способи обрахування кількості незайнятого населення у сільському господарстві Поділля є неточними у зв'язку з неповнотою обліку бази даних регіону. Точно визначити кількість незайнятих людей у губернії, з врахуванням місцевих умов, а саме організаційної структури селянського господарства, перспектив його еволюції, у зв'язку з розвитком сільськогосподарської промисловості і рівня залучення сільського населення в промисловість неможливе через те, що вимагає вивчення цих аспектів проблеми протягом тривалого часу". Ще складнішими виявилися підрахунки балансу праці селянського господарства в людино-годинах. Справа в тому, що селяни - одноосібники не знали нормованого робочого дня. Вони працювали стільки, скільки потрібно, щоб виконати всю роботу по господарству. За підрахунками, які ґрунтуються на матеріалах бюджетних обстежень селянських господарств України за 1925/26 господарський рік, робочий день селянина складав пересічно 11 год. 20 хв. При цьому виявилось, що тривалість робочого дня селянина залежала не лише від сезону, але й від господарської спроможності двору.

Витрати робочого часу по місяцях у селянському господарстві в Україні 1925-1926 роках¹⁷

Таблиця 2

Посівні групи	Бере-зень	Кві-тень	Тра-вень	Чер-вень	Ли-пень	Сер-пень	Вер-сень	Жов-тень	Лис-топад	Гру-день	Сі-чень	Лю-тий	Разом
До 2-х дес.	5,3	8,3	8,6	9,6	11,2	12,8	12,6	8,0	6,7	6Д	5,7	5,1	100
2,1-4,0	4,8	8,3	10,4	11,0	12,7	12,6	11,2,4	8,0	5,4	5,2	4,7	4,5	100
4,1-6,0	4,9	8,3	9,2	9,7	13,6	13,5	13Д	7,9	5,6	5,2	4,6	4,3	100
6,1-9,0	5,4	8,7	9,3	9,6	13,4	15,2	11,9	7,3	5,2	5,2	4,6	4,2	100
9,1-15,0	5,4	8,0	9,0	8,8	14,3	16,1	13,6	7,4	5,1	4,5	3,9	3,9	100

За підрахунками В.В. Калініченко, які ґрунтуються на вище зазначених матеріалах бюджетних обстежень селянських господарств робочий день селянина в Україні пересічно становив 11 год. 20 хв.¹⁸ Проте у селян, що сіяли до 2 дес. на господарство, робочий день пересічно складав 10 год. 30 хв., а у тих, хто сіяв понад 15 дес. - 11 год. 55 хв., тобто більше на 1 год. 15 хв. Якщо виходити з того, що, пересічно тривалість робочого дня у селянському господарстві складала 11 год. 20 хв., то лишки робочого часу за посівними групами в 1925/26 р в Україні склали 40,1%, коливаючись по різних групах від 38,2% до 41,8%. Таким чином, в умовах інтенсивного ведення сільського господарства значна щільність селянського населення, особливо на Поділлі загострювала проблему аграрного перенаселення. Точно визначити кількість аграрного перенаселення з врахуванням всіх місцевих умов, будови селянських господарств та перспектив його розвитку в зв'язку з розвитком сільського господарства, промисловості та ступеню втягнення сільського населення у промисли не уявляється

можливим, так як потребувало вивчення органами статистики протягом декількох років. За тодішніми оцінками місцевих органів статистики надлишок робочої сили в регіоні коливався від 900 до 450 тис. осіб у працездатному віці. У 1924 р. в Подільській губернії нараховувалося 756 тисяч селянських господарств, у складі яких було 3041 «тис. їдців жіночої і чоловічої статті. Від аграрного перенаселення страждали передусім малоосвічені селянські господарства. Саме вони виявляли бажання переселитися. З червня 1923 року по січень 1925 року Подільське Губземуправління дозволило переселитися 4-м тисячам дворів (в Одеську губернію 2,5 т. дворів, та Катеринославську губернію 1,5 т. дв.), з яких 54% незаможники (46% середняки).¹⁹ Але з іншого боку перенаселення Поділля стало умовою розвитку тут трудомістких культур (цукровий буряк, картопля, кукурудза, городина тощо). Вихід із цього становища вбачався не лише у переселенні, а насамперед в інтенсифікації сільського господарства, яка призвела до зниження питомої ваги селян серед інших категорій населення.

Примітки

1. Мас лов П. Перенаселение русской деревни. - М. - Л., 1930. - С. 27;
2. Минц Л.Е. Аграрное перенаселение и рынок труда в СРСР. - М. - Л., 1929. - С.37, 44;
3. К вопросу об избыточной рабочей силе в сельском хозяйстве в Украине. Доклад секции труда президиума Госплана УССР. - Харьков, 1926. - С.24;
4. Калініченко В.В. Селянське господарство України в період НЕПу. Історико економічне дослідження. - Харків, 1997. - С 97;
5. Мигаль Б.К. Здійснення аграрної політики на Україні у відбудовний період (1821 - 1925рр.). - Харків, 1974 - С183; Денисовец П.М. Влияние НЕПа на социальные процессы в Украинском селе (1921 - 1929 рр.) //Новая экономическая политика. Вопросы теории и истории. - М., 1974 - С. 148-153; Костенко І.В. Основні тенденції розвитку селянського господарства в Україні. В 20-ті роки на початку 30-х років. // Український селянин. - Черкаси - 2001 Вип.3 - С -227-228; Скотнікова Л.С. Аграрні відносини в українському селі в 1920 роках // Сутність і особливості нової економічної політики в українському селі (1921 - 1928рр.) - К., 2000 - С.64-69; Мельничук А.А. Запровадження соціалістичного землеустрою на Поділлі у 1920 - 1925 рр. // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету. - Вінниця, 2000. - Вип. 2. - С.115-123; Лойко О.О. Розвиток сільського господарства і становища селянства на Поділлі у відбудований період (1921 - 1925рр.) //Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету. Вінниця, 1999 - Вип. - С.85-88;
6. Центральний державний архів вищих органів влади України (далі - ЦДАВО України) Ф.27. - Оп.15.-Спр.96.-Арк.31;
7. Державний архів Вінницької області (далі - ДАВО). Ф. 147. - Оп. 1. - Спр.57. - Арк. 2;
8. ЦДАВО України. Ф.27.-Оп.15.-Спр.96.-Арк.31;
9. ДАВО. Ф.147. - Оп. 1. - Спр.57 - Арк. 3;
10. ДАВО. - Ф.Р.40. - Оп. 1. - Спр.778. - Арк. 4;
11. ДАВО. - Ф. 147. - Оп. 1. - Спр.57. - Арк. 5;
12. Там само. - Арк. 6;
13. Там само. - Арк. 7;
14. Там само. - Арк. 8;
15. Там само. - Арк. 10;
16. Там само. - Арк. 12;
17. Статистика України. Серія 2. Сільськогосподарська статистика. - Харків; 1930. -№174-С.98-99;
18. Калініченко В.В. Вказана праця. - С.96;
19. ДАВО. - Ф. 147. - Оп. 1. - Спр.58. - Арк.2

Summary:

The author covers the problem of agrarian overpopulation of which caused a lot of socio-economical problems and was a reason of political conflicts the unique region of Podillia. Key words: agrarian overpopulation, agriculture, population, statistics.